

*Гарькавець С. О., доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології Східноукраїнського національного
університету імені Володимира Даля (м. Луганськ)*

АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР АНТИСОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

У статті розглянуто особливості формування системи цінностей особистості за умов суспільних трансформацій, що відбуваються в сучасній Україні. З'ясовано, що негативний вплив економічних, політичних і правових аспектів зумовлює появу викривленої особистісної системи цінностей, у якій значне місце посідає такий її елемент, як корупція. Констатовано, що співвіднесення корупції з індивідуальними потребами та цілями діяльності суб'єкта зумовлює набуття нею ціннісного змісту та перетворення її в особистісну цінність, а виникаючи в психіці індивіда з позитивною емоцією корупція як інструментальна цінність з'єднується з його когніціями та стає «спроможною» орієнтувати активність особистості у соціумі. Запропоновано соціально-психологічні заходи щодо мінімізації впливу корупції на соціально-нормативну активність індивіда.

Ключові слова: корупція, особистість, система цінностей, соціально-нормативна активність, ціннісно-нормативний підхід.

В статье рассмотрены особенности формирования системы ценностей личности в условиях социальных трансформаций, которые происходят в современной Украине. Установлено, что негативное влияние экономических, политических и правовых аспектов обуславливает появление искривленной личностной системы ценностей, в которой значимое место занимает такой ее элемент, как коррупция. Констатируется, что соотношение коррупции с индивидуальными потребностями и целями деятельности субъекта обуславливает приобретение ее ценностного содержания и превращения ее в личностную ценность, а возникая в психике индивида с положительной эмоцией, коррупция как инструментальная ценность объединяется с его когнитивными и становится «способной» ориентировать активность личности в социуме. Предложены социально-психологические меры, которые минимизируют влияние коррупции на социально-нормативную активность индивида.

Ключевые слова: коррупция, личность, система ценностей, социально-нормативная активность, ценностно-нормативный подход.

Постановка проблеми. Проблема соціально-нормативної активності індивіда в умовах суспільних перетворень, завжди відрізнялася власною складністю та багатоаспектним розглядом. Це зумовлено, перш за все тим, що в умовах значних змін основних ціннісних орієнтирів суспільства зазнали значного зламу ціннісні орієнтації окремих індивідів, а подекуди відбулася цілісна девальвація їхньої системи цінностей. У значної частини таких індивідів набули превалювання такі антицінності, як цинізм, брутальство, зневага, жорстокість, безвідповідальність тощо. Разом із цим, на протязі останніх десятиліть аксіологічного сенсу набуло й таке поняття, як «корупція». Власно корупції на протязі усіх років незалежності Української держави складала гостру та складну проблему, яку й на теперішній час не вирішено. Корупція вразила майже всі сфери життєдіяльності українських громадян: економіку, політику, правоохоронні органи, освіту, охорону здоров'я й т. п. Мабуть не існує анклавів у соціальному просторі України, в якому не тільки її громадяни, а й представники інших

країн не стикалися з таким ганебним явищем, як корупція

Наприклад, показовими у цьому сенсі є дані, які були оприлюднені Міністерством юстиції України щодо проблеми корупції у вищій освіті у 2011 році [2]. Було констатовано, що корупція у сфері освіти є однією з найбільш поширених і небезпечних у сенсі соціального впливу. А розмір корупційних витрат є залежним від сфери навчання та зростає з віком людини, яка навчається (співвідношення середніх офіційних і неофіційних витрат у ВНЗ складає – 6000 грн. і 1500 грн. відповідно).

На підставі соціологічних опитувань було встановлено, що досвід безпосереднього зіткнення з корупцією у ВНЗ мають загалом 33,2% опитаних, не мають 37,7%, а решта (29,1%) зазначають, що чули це від людей, які стикалися з цим особисто [2]. Констатується, що в основі корупційних практик переважає хабарництво, яке, часто-густо, набуває ознак «квазікорупційних» проявів. При цьому, 25,5% складають так звані «добровільні хабарі», 49,7% «хабарі на вимогу» та 20%

хабарі з «використання зв'язків». Узагалі зазначається, що корупцією у сфері вищої освіти охоплено від 30% до 48% як викладачів, так й студентів.

Разом із цим, слід зазначити, що поняття «корупції» переважно розглядається у руслі юридично-правового або соціально-політичного контексту [10]. У соціально-психологічному сенсі дане поняття ще не достатньо досліджено та науково обґрунтовано. Але корупція крім зазначеного, ще виступає феноменом соціально-психологічного характеру, оскільки значно впливає та визначає соціально-нормативну активність індивіда. Тому ми вважаємо, що феномен «корупції» доцільно проаналізувати на підставі соціально-психологічних підходів, а саме, крізь призму аксіологічного виміру.

Мета та завдання дослідження полягають у спробі розгляду корупції як елементу системи цінностей індивіда, який значно впливає на спрямованість його соціально-нормативної активності.

Стан дослідження. Аналіз наукової літератури, моніторинг Інтернет-сайтів, друкованих видань й т. ін. дає різне визначення поняття корупції та корупційних дій. Так, у Вікіпедії корупція (від лат. *corrumpere* – псування) визначається як протиправна діяльність, яка полягає у використанні службовими особами їх прав і посадових можливостей для особистісного збагачення, підкупу осіб і продажність громадських і політичних діячів [5]. У Законі України «Про боротьбу з корупцією» під корупцією розуміється «... діяльність осіб, уповноважених на виконання функції держави, направлена на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг» [6].

Зарубіжний дослідник в галузі етнопсихології та спілкування Дж. Моул на підставі обзору результатів роботи Комісії міжнародної прозорості (КМП) робить висновки про те, що державні посадові особи та політики беруть хабарі з причин низької зарплати у державному секторі, із-за наявності недоторканості посадових осіб, певного засекречення їхньої діяльності. Поряд із цим, відносно держав, які стали на шлях ринкової економіки відзначаються послаблення державного контролю, процес

приватизації, розширення зарубіжного інвестування та торгівлі [9].

Моул склав таблицю, в якій на підставі результатів обзору «Gallup International» (визначалась схильність експортуючих компаній до дачі хабарів) розташував держави, у яких завжди, часто, іноді, рідко та ніколи беруть / не беруть хабарі щодо вирішення питань пов'язаних з веденням бізнесу. Було констатовано, що хабарі завжди беруть у Росії, Україні, Румунії, Болгарії. Ніколи не беруть у Данії, Швеції, Норвегії, Фінляндії [9, с. 97]. І хоча ці результати не є національним індексом корупції, проте вони відтворюють загальне сприйняття громадян певної держави громадянами інших країн.

З індексом сприйняття корупції (щорічно укладається міжнародною організацією Transparency International) у 2011 році Україна посіла 152 місце зі 183 (поряд з Таджикистаном) і в цілому залишається країною, у якій найбільш ураженими корупцією вважаються правосуддя, правоохоронні органи, парламент та система державної служби [6]. Згідно соціологічних опитувань щодо оцінки рівня корупції в державі у 2011 році було засвідчено про набуття нею масштабних форм. Як зазначає Центр Разумкова: 12% опитаних вважають, що «хабарі беруть всі»; 49% – «багато хто»; 29% – «дехто». І тільки 2% респондентів вважають, що в країні «майже ніхто не бере хабарів» [6]. При цьому, 60,1% респондентів заявили, що були втягнуті в корупційні стосунки з посадовцями протягом останніх 12 місяців [7].

Основною причиною такого стану є те, що Україна знаходиться серед тих держав де панує влада певних правил, а не правила закону. Тому мабуть більшість українців розуміють закон як прояв влади тих, хто знаходиться на ієрархічній сходинці вище них (народні депутати, високопосадовці, представники силових структур і т. ін.) та володіють більшими правами. У цьому сенсі слід визнати існування у нашому суспільстві певної конгруентності між просоціальними нормами та нормами, які притаманні кримінальному співтовариству. Так, у кримінальному світі засуджується повідомляти органи правопорядку про місце перебування правопорушників і пропагується терпиме ставлення до

злочинців. Теж саме спостерігається й відносно корупції. А причина цього у тому, що ставлення більшості українців до правоохоронних інституцій, самих правоохоронців за останній час значно не покращилось й залишається, здебільшого, негативним.

Зазначене суттєво впливає й на ставлення людини до скоєння того або іншого правопорушення. За період трансформаційних змін як у російському [8], так і в українському соціальному середовищі була вироблена норма, за якої людина звикла не звертати уваги на те, що у разі розкриття злочину вона зазнає певних соціальних дискримінацій. Засудження за злочин або вчинення корупційних дій не стає визначальним в майбутньому успішному кар'єрному просуванні людини або занятті більш високого соціального статусу в суспільстві. Більше того, як зазначають В. Е. Квашис і С. Ш. Цагикян, що досліджували особистість хабарників та особливості їхньої злочинної діяльності, усе різноманіття особистісних властивостей хабарників формувалося під впливом розповсюдження хабарництва та його за звичайності у свідомості оточуючих [4]. Тобто, в умовах задоволення найрізноманітніших індивідуальних потреб за рахунок хабара – це стає звичайним явищем, яке самостійно формує та множить стереотипи такої протиправної поведінки. Попит породжує пропозиції, що в решті решт призводить до «тиражування» такої активності, навіть в умовах, коли потреби можна задовольнити легальним шляхом, але стереотипне мислення продукує думку – «простіше та надійніше дати хабара (подарунок) та вирішите свою проблему» або «хабар – це доплата за тяжку та невдячну працю».

Ще одною причиною терпимого ставлення українців до корупції є те, що в умовах, коли соціальна і навіть у більш вузькому сенсі правова норма буде диктувати одне, а соціально-економічні умови життя друге, дійсну роль у виборі напрямку їхньої поведінки, як правило, гратимуть соціально-економічні чинники.

Проте ми не мусимо абсолютизувати зазначений негатив, оскільки в Україні має місце тільки прояв певної питомої ваги таких дій. Не у всіх регіонах України, і не у всіх містах більшість громадян розуміє закон як

прояв влади. Значна частина з них вважає закон як певний соціальний контракт, який налічує відповідальність кожного для суспільного блага [4]. Взагалі, домінує поєднання і першого і другого, яке продукує у повсякденному житті українських громадян, стилях керування та їхньої взаємодії.

Як свідчать дослідження головною причиною такого ставлення індивідів до існуючих суспільних проблем є зміни їхніх ціннісних орієнтирів, що зумовлені трансформаціями економічного, соціального, політичного, юридичного та культурного характеру [8]. Втрата дієвого впливу інститутів соціалізації, занепад родинних цінностей, невизначеність політичного та соціально-економічного розвитку, втрата віри в майбутнє, превалювання кофігуративних і префігуративних елементів культури над постфігуративними спонукають появу певних змін у самосвідомості особистості. А, оскільки відбувається переформатування самосвідомості людей, які «вийшли» з радянської системи відносин на тлі руйнування сталих ціннісних орієнтирів, то заміна їх новими може зайняти значний час, а у окремих індивідів цей процес може ніколи не завершитися.

Отже феномен корупції ми пропонуємо розглядати крізь призму наявних ціннісних відносин, що склалися в українському суспільстві та ціннісних уявлень і ставлень індивідів до можливостей задоволення ними власних потреб в умовах перманентних суспільних трансформацій.

Виклад основних положень дослідження. Цінність, з одного боку, виступає як позитивна (або негативна) значимість для історично визначеної спільності або окремої особистості будь-яких природних і соціальних явищ, процесів і інших реальних або ідеальних об'єктів оцінки. З іншого – внутрішньо суб'єктивного – боку, цінностями є погляди, переконання, ідеї й ідеали, нормативи і зразки, інтереси і життєві плани, відповідно до яких і на основі яких ці об'єкти визнаються цінними, шкідливими або байдуже-нейтральними [11].

Психологічна спрямованість цінностей обумовлена їхніми мотивуючими чинниками, участю у визначенні цілей і засобів, що відповідають їхній сутності. Вони виступають основою прийняття рішень

і критерієм того, до чого варто прагнути і чого варто уникати. Більш того, цінності виступають «арбітром» у вирішенні внутрішніх конфліктів, указуючи на кращий вихід, вносять усталеність у поведінку особистості і громадського життя, забезпечуючи можливість передбачення ситуації. Коли ми знаємо, яким ідеям служить людина, які ідеали нею звеличуються, які вона переслідує цілі, ми можемо відповісти на запитання, чому і заради чого вона робить той або інший вчинок.

Будь-яке явище має об'єктивне значення цінності, служить або здатне служити соціально значимій діяльності та досягненню цілей, і співвіднесене з індивідуальними потребами і цілями діяльності суб'єкта, воно набуває ціннісного змісту, стає особистісною цінністю. А, саме особистісний характер перетворює цінність у психологічне поняття. Подібно тому, як психологічний аналіз потреб неминує перетворюється в аналіз мотивів, так і аналіз мотивів переходить в аналіз цінностей у якості мотивують чинників [12]. Ієрархія мотивів відповідає ієрархії цінностей, оскільки система мотивів є проекцією ціннісної структури особистості. Предмет потреби є носієм цінності, оскільки має властивості, що роблять його придатним для задоволення потреб і, отже, цінним у контексті даної діяльності.

Зважаючи на те, що всяка система цінностей має індивідуалізований характер, її функціонування визначає вибірність психічної активності особистості. Разом із цим, виникаючи в психіці людини з позитивною або негативною емоцією, цінність, з'єднана з конкретними знаннями, орієнтує її поведінку або діяльність у соціумі. Але, функціонально система цінностей виступає в якості мотивів діяльності та поведінки особистості. Це відбувається в силу прагнення людини до досягнення визначених цілей, що співвідносяться з цінностями, які увійшли у її особистісну структуру. З огляду на те, що ядро особистості людини складають її узагальнені смислові утворення, а смислоутворення є нічим іншим, як ставлення приватної діяльності людини до системи її цінностей, то все, що має статус цінності, є безпосереднім стимулом для відповідного поведінкового акту. Звідси закономірним є висновок, що психологічний

зміст системи цінностей особистості складає мотиваційну основу її поведінки та є одним з основних чинників особистісного вибору.

За своєю соціально-психологічною значимістю цінності підрозділяються на універсальні, внутрішньогрупові, індивідуальні або особистісні [1; 3; 12]. Їхнє об'єднання має ієрархічну структуру, що відбивається як обставинами життя особистості або групи, так і віковими, статевими характеристиками індивідів. Така диференціація припускає наявність зв'язку між цінностями і тими соціальними правилами, що існують для підтримки суспільного порядку або внутрішньогрупових відношень. А оскільки цінності та соціальні норми складають єдину ціннісно-нормативну систему особистості, то під цінностями можуть матися на увазі й різні феноменологічні явища, що стають такими внаслідок перетворення їх в смислові конструкти поведінки особистості. За таких умов корупція, як феноменологічне явище може набувати ціннісного змісту й визначати спрямованість поведінки особистості.

На підставі ціннісно-нормативного підходу запропонованого О. Р. Ратіновим [13], модель особистості корупціонера, як і будь якого іншого правопорушника може бути розглянута у якості планетарно-автономного утворення. В центрі цієї моделі знаходиться особистісне ядро, а навколо нього в різних площинах і на різних відстанях – «орбітах» – знаходяться інші утворення. Ці утворення суть не що інше як особистісні цінності. Кожна така цінність має свою «питому вагу». У центрі знаходяться найбільш значимі й тому найбільш стабільні цінності, а в міру віддалення від них – підпорядковані першим, більш лабільні та ситуативні цінності. Руйнація будь-якої цінності на «периферії» не викликає кардинальних змін особистості, оскільки зберігається її ядро. Ядерним же утворенням особистості є її морально-психологічні модифікації, яка виражена в категорії «сенсу життя» [13, с. 127].

Отже ми вважаємо, що корупцію можна розглядати і у якості внутрішньогрупової цінності, і у якості особистісної цінності, якщо вона була інтерналізована індивідом. Така цінність може переходити із розряду лабільної або ситуативної у розряд стабільної, що засвідчує наявну соціально-нормативну деформацію особистості.

Але, чому корупція може стати стабільною особистісною цінністю? Відповідь прихована у самому змісті корупційного вчинку. *Корупцію треба розглядати у якості інструментальної цінності, що визначає спрямованість дій суб'єкта, як нормативних, так й протиправних, які на його думку є кращими або більш ефективними для задоволення власних потреб або реалізації корпоративного інтересу.* При цьому нормативні дії суб'єкта корупції передбачають вирішення питань у межах власних повноважень, які забезпечені законодавчими та іншими положеннями, але за які вимагається хабар. Протиправні – суперечать діючому законодавству або виходять за межі компетенції посадової особи, але які суб'єкт корупції вчиняє за одержання матеріальних благ, послуг, пільг або отримання інших переваг.

«Перевагами» корупційних дій або їхнє ціннісне значення для людини полягає у тому, що: індивід, який вважає, що може вирішити будь-яке питання, навіть за межами власної компетенції підвищує власний соціальний статус, розширює масштаби вирішених задач, спілкування, взаємодії з «елітою», великі особисті можливості. Це задовольняє потребу в повазі з боку оточуючих і перш за все тих, хто отримує від його корупційних дій зиск (родичі, друзі, референтне оточення); індивід відчуває особисту перевагу над іншими, владу та силу, що може компенсувати комплекси неповноцінності, що викликані безсвідомими мотивами, які виконують компенсаторні функції; виникають плани щодо інших масштабів вирішення особистих проблем і перш за все матеріального характеру, а також проблем близьких і рідних. Більшість того, що вважалось раніше не доступним стає можливим, простим і звичайним, за рахунок швидкого задоволення гедоністичних потреб; корупційні дії економлять час, а усяка економія часу призводить до економії грошей; корупція призводить до кругової поруки, а групова згуртованість надає «відчуття сили».

Отже з огляду на вищезазначене, корупцію в сучасному українському просторі слід розглядати криз призму її ціннісного значення для індивіда. Особливо складним виявляється питання мінімізації

прояву корупції у якості інструментальної цінності особистості. Це більш складна проблема, ніж посилення кримінальної відповідальності за вчинення корупційних дій. Але, в той же час, більш дієва та ефективна. Як ми вважаємо, треба посилити тиск у сфері інформаційної політики, для чого потрібно задіяти наявні засоби масової інформації. Погоджуючись з тим, що потрібні системні зрушення у боротьбі з корупцією, як результат запровадження спеціальної програми усунення корупційногенних функцій в галузі та системі державного управління [2], потрібно ще й зневолювати корупцію як цінність, через запровадження системи психологічних впливів на свідомість громадян. Змістовно такі впливи треба наповнювати прикладами успішної боротьби з хабарниками, висміювати їхні дії, надавати соціальні докази просоціальних алгоритмів вирішення життєвих проблем, залучати фахівців спроможних надати експертну оцінку, формувати моду у молодих людей щодо зневажливого ставлення до корупціонерів і хабарників тощо.

Висновки. Нажаль, на сьогодні, корупція стала для багатьох українців інструментальною цінністю, яка значно впливає на спрямованість їхньої соціальної активності. Співвіднесення корупції з індивідуальними потребами та цілями діяльності суб'єкта зумовлює набуття нею ціннісного змісту та перетворення її в особистісну цінність. Виникаючи в психіці індивіда разом із позитивною емоцією корупція як інструментальна цінність з'єднується з його когніціями і спрямовує його соціальну активність.

Формування ціннісної системи особистості є складним і тривалим процесом. Головне в ньому – насичення її цінностями соціально-нормативного, просоціального, правового характеру. З цією метою, перш за все, потрібно організувати інформаційний простір країни таким чином (організувати інформаційні та нормативні впливи), щоб цінності кримінальної субкультури та така антицінність, як корупція були не спроможними набути об'єктивного значення особистісних цінностей, слугувати інструментом досягнення індивідуальних і групових цілей, а співвіднесені з індивідуальними потребами та цілями діяльності суб'єкта, не набули особистісного

ціннісного змісту. Через наявні ЗМІ необхідно наситити інформаційний простір прикладами успішної боротьби з хабарництвом, покаранням хабарників, висміювання їхніх дій, надавати соціальні

докази просоціальних алгоритмів вирішення життєвих проблем, формувати моду у молодих людей на наслідування соціально-нормативним алгоритмам життєдіяльності.

Література

1. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения / М. И. Бобнева. – М. : Наука, 1978. – 311 с.
2. Входження національної системи вищої освіти в європейський простір вищої освіти та наукового дослідження // Моніторингове дослідження. – К. : вид-во «ТАКСОН», 2012. – 54 с.
3. Гарькавец С. О. Соціально-нормативний конформізм особистості у психологічному вимірі: [монографія] / С. О. Гарькавец. – Луганськ : вид-во «Ноулідж», 2010. – 343 с.
4. Квашис В. Е. Личность взяточников и некоторые особенности их преступной деятельности / В. Е. Квашис, С. Ш. Цагикян. // Личность преступников и индивидуальное воздействие на них. – М., 1989. – С. 32-38.
5. Корупція – Вікіпедія – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Корупція>.
6. Корупція в Україні: соціальне коріння – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.naub.ua.edu.ua/2012/koruptsiya>.
7. Корупція у 2011 році. Що змінилося з 2007? – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/ua/news/view-99.html>.
8. Криминология: приглашение к дискуссии: [монография] / Авт. кол.: А. В. Баляба, Э. В. Виленская, Э. А. Дидоренко, Б. Г. Розовский. – Луганск: РИО ЛИВД, 2000. – 318 с.
9. Кудрявцев В. Н. Преступность и нравы переходного общества / В. Н. Кудрявцев. – М. : Гардарики, 2002. – 238 с.
10. Моул Дж. Особенности национальной психологии народов новой Европы: бизнес, общение, успех / Джон Моул. – М. : Астрель; АСТ, 2006. – 381 с.
11. Невмержицький Є. В. Корупція як соціально-політичний феномен : дисс. ... доктора політ. наук: 23.00.02 / Є. В. Невмержицький – К., 2009. – 364 с.
12. Рагинов А. Р. К ядру личности преступника / А. Р. Рагинов. // Актуальные проблемы уголовного права и криминологии. – М. : Юриздат, 1981. – 232 с.
13. Рагинов А. Р. Психология личности преступника. Ценностно-нормативный поход. / А. Р. Рагинов. // Личность преступника как объект психологического исследования. – М. : Изд-во юр. лит., 1979. – С. 3-14.

Garkavets S. O., psihologichnih doctor, associate professor

AKSIOLOGICHNY VIMIR ANTISOTSIALNOЇ AKTIVNOSTI OSOBISTOSTI of minds in SUSPILNIH PERETVOREN

The article discusses the features of a personal value system in conditions of social transformations that have taken place in modern Ukraine. Found that the negative impact of economic, political and legal aspects of the causes the appearance of a curved personal value system, which is a significant element of corruption. On the basis of value-determination of the value of the normative approach examined the relationship of the individual to modern aspects of his life. Determined that corruption is a phenomenon that has become an objective value based on its penetration into all spheres of public life, and it becomes a significant factor for achieving personal goals. Stated that the correlation of corruption with individual needs and objectives of activity of the subject makes the acquisition of its value the content and turning it into a personal value, originating in the psyche of an individual with a positive emotion corruption as instrumental value is merged with his kognicity and is able «to guide» the activity of the individual in society. Proposed social and psychological measures that minimize the impact of corruption on economic and regulatory activity of the individual.

Key words: corruption, identity, values, social and regulatory activity, value a normative approach.